

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historica XII (2012)

OMÓWIENIA – POLEMIKI – RECENZJE

Jerzy Gordziejew, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, 353 ss.

Jerzy Gordziejew urodził się w Grodnie w 1967 roku. Jest absolwentem Wydziału Historii Grodzieńskiego Uniwersytetu Państwowego. W latach 1996–1999 był doktorantem Akademii Pedagogicznej im. KEN w Krakowie, gdzie w 2000 roku otrzymał stopień doktora nauk humanistycznych¹. Od 2005 roku jest adiunktem w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Interesuje się głównie historią miast białoruskich, społeczno-ekonomiczną i kulturową historią Grodna, a także reformami samorządu lokalnego w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVIII wieku².

Recenzowana praca wpisuje się w zakres studiów poświęconych badaniom historii administracji lokalnej w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Sejmu Wielkiego. Autor na 353 stronach (łącznie z indeksami) przedstawia historię działalności komisji porządkowych cywilno-wojskowych na Litwie, od czasu powołania ich na mocy uchwały sejmowej z 1789 roku do zakończenia ich działalności w wyniku targowicy w roku 1792. Jest to pierwsza monografia poświęcona komisjom porządkowym w Wielkim Księstwie wydana w Polsce, a także jedna z nielicznych publikacji, w której szerzej omawia się ich funkcjonowanie, kancelarię i dokumentację powstałą w ciągu działalności komisji, co podwyższa jej wartość merytoryczną i wzbogaca znacząco ubogi jeszcze stan badań naukowych w tym zakresie. Jest to klasyczna monografia, spełniająca wszelkie kryteria pracy naukowej, napisana dobrze pod względem warsztatowym i metodologicznym.

Autor w swoich badaniach oparł się głównie na materiale źródłowym uzyskanym dzięki przeprowadzonej szerokiej i wnikliwej kwerendzie archiwalnej w Polsce i za granicą, obejmującej zasoby m.in.: Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Mińsku i Grodnie, Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie, Rosyjskiego Państwowego Wojskowo-Historycznego Archiwum w Moskwie oraz zbiory archiwalne bibliotek, w tym Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie. Kwerendą objął

¹ Temat dysertacji: „Grodno w XVIII stuleciu. Studia nad zasiedleniem, stosunkami własnościowymi i mieszkańcami miasta”.

² Publikował w języku polskim monografię m.in.: *Cmentarz farny w Grodnie. 1792–1939* (Kraków 1999; wspólnie z J. Rozmusem), *Socjotopografia Grodna w XVIII w.*, Toruń 2002.

księgi i uniwersały komisji rządowych, korespondencję Komisji Skarbowej i Komisji Wojskowej z poszczególnymi komisjami cywilno-wojskowymi, akta Straży Praw i Komisji Policji Obojga Narodów, akta kancelarii komisji porządkowych, z których wymienić można protokoły codziennych czynności, spisy ludności, bilanse przychodów i wydatków komisji, dokumentację poboru i kwaterunku rekruta, akta spraw sądowych cywilno-wojskowych. Autor wielokrotnie wspomina w pracy o zdekompletowaniu badanych przez siebie archiwaliów, a niezbędne braki rekonstruował aktami innych instytucji Wielkiego Księstwa, m.in.: zbiorami Trybunału Litewskiego, księgami ziemskimi, grodzkimi i archiwaliami magistratur. Całość kwerendy archiwalnej została wzbogacona o źródła drukowane, m.in.: tomy VIII i IX *Volumina Legum* i numery „Gazety Wileńskiej” z lat 1790–1792, a także dokładnie dobraną literaturą przedmiotu – polską i obcojęzyczną, zwłaszcza w aspekcie myśli prawnej. Ta wielopłaszczyznowość poruszanego przez Jerzego Gordziejewa problemu, jakim jest działalność komisji cywilno-wojskowych, ma swoje odzworowanie w podziale pracy na sześć rozdziałów, które zakreślają różnorodne dziedziny ich działalności, m.in.: w sprawach prawnych, ekonomicznych i wojskowych, dokładniej omówionych przez autora w podrozdziałach.

Geneza powstania i zakres kompetencji komisji porządkowych zostały przedstawione w rozdziale pierwszym, który jednocześnie ma charakter wstępu. Autor omawia w nim ideę oświeceniowej myśli administracyjnej, która miała na celu usprawnienie administracji lokalnej. Podejmuje się także analizy konstytucji sejmowej: Komisje wojewódzkie i powiatowe w Wielkim Księstwie Litewskim z 1789 roku, ustanawiającej komisje cywilno-wojskowe, wymienione według podziału na województwa (tabela 1) oraz zwraca uwagę na funkcjonowanie ich kancelarii administracyjnych.

W kolejnych częściach książki Jerzy Gordziejew stara się przedstawić szczegółowe aspekty działalności komisji porządkowych. Rozdział drugi poświęcił zagadnieniom ludnościowym, a także sprawom bezpieczeństwa i porządku publicznego. Omawia w nim sporządzanie spisów ludności i metryk parafialnych, wyszczególniając niektóre dane statystyczne w tabeli (tabela 2), a następnie przechodzi do tematyki społecznej, a dokładniej do kwestii stanu trzeciego, zaznaczając problem zbiegostwa chłopów, a także prób rozwiązania sprawy obecności w miastach „ludzi luźnych”, którą komisje rozpatrywały z punktu widzenia zagrożenia porządku publicznego, starając się wcielić włóczędzów do wojska, co stanowi pewien ewenement w porównaniu z komisjami koronnymi, np. krakowską Komisją Porządkową dla powiatów krakowskiego i proszowickiego, która wydała uniwersał zabraniający poboru włościan nieposiadających gruntów, co mogę stwierdzić na podstawie własnych badań archiwalnych.

Ważnym aspektem działalności komisji porządkowych na gruncie administracji lokalnej był problem funkcjonowania miast, któremu Jerzy Gordziejew poświęca rozdział trzeci. W czasach stanisławowskich zagadnienie reorganizacji miast, a mianowicie ich rewitalizację i podniesienie z upadku, zajmowały się specjalnie powoływane do tego od 1764 roku komisje dobrego porządku „Boni Ordinis”, których kompetencje przejęły później komisje cywilno-wojskowe, o czym autor nie omieszkał wspomnieć. W dalszej części rozdziału Jerzy Gordziejew omawia działalność komisarzy w miastach, m.in.: próby zaradzenia sporom magistratu ze

szlachtą i duchowieństwem o jurydyki oraz niekończącym się konfliktom pospółstwa z Żydami, sprawy cechów, budowy manufaktur i uporządkowania przestrzennego miasta, a także płaszczyznę współpracy komisji z magistratem, którą przedstawia właściwie dopiero od 1791 roku, czyli od uchwalenia ustawy Miasta nasze królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej, uzasadniając to jednak niewystarczająco tym, że: „Rok 1791 znamionował nową jakość stosunków pomiędzy władzami miast a komisjami porządkowymi” (s. 116), nie wyjaśniając, jak współpraca rozwijała się od roku 1789, choćby w kwestii kwaterunku regimentów.

Rozdział czwarty jest w całości poświęcony opiece społeczno-zdrowotnej, stanowi sanitarno-higienicznemu, edukacji i obyczajowości. Analizę tej dziedziny działalności komisji porządkowych autor rozpoczyna od prób uporządkowania systemu administracji szpitalnej, jej finansów, przedstawienia liczby pacjentów w wybranych ośrodkach (szpitalu św. Trójcy w Wilnie) i lustracji personelu, na podstawie źródeł z rewizji szpitala w Żyrmunach stwierdza występowanie przypadków korupcji. Następnie podejmuje problem zwalczania żebractwa, często zawodowego, wpisującego się w grupę mobilną „ludzi luźnych” m.in: przymusowym ich zatrudnieniem, nakazami aresztowań włóczęgów lub utrzymywania żebraków przez parafie, co stanowi kolejną różnicę w prawodawstwie litewskich komisji w porównaniu z koronnymi, które zalecały wyprowadzanie „luzaków” poza granice władz gruntowych.

O tzw. Materii Ekonomicznej pisze Jerzy Gordziejew w rozdziale piątym, którego tytuł zaczerpnął z ustawy Sejmu Wielkiego z 1789 roku, poświęcając temu zagadnieniu więcej uwagi, szeroko omawiając zaangażowanie komisarzy w próby ujednoczenia miar i wag, regulacji cen, usprawnienie obrotu pieniądza, modernizację gospodarki leśnej, eksploatacji surowców i infrastruktury Wielkiego Księstwa. W rozdziale tym zabrakło niemal zastosowania metody statystycznej – tabel (oprócz tabeli 4 – przedstawiającej ceny pszenicy i pieczywa w Grodnie w 1790 roku). Objęcie problemów ekonomicznych w ramy statystyczne zobrazowałyby lepiej czytelnikowi zagadnienie obiegu pieniądza czy próby usystematyzowania kursu przeliczania walut obcych.

W ostatnim rozdziale został omówiony całokształt działalności komisji porządkowych, dotyczących spraw wojska i związanych z nim kwestii administracji lokalnej. Autor analizuje źródła dotyczące aukcji wojska w poszczególnych powiatach, poboru rekruta, jego kwaterunku i walki w wojnie polsko-rosyjskiej 1792 roku. Podkreśla problem obciążenia miast postojami, samowolnym zajmowaniem kwater przez żołnierzy i wynikających z tego konfliktów z ludnością cywilną, głównie żydowską. Autor porusza ponadto sprawę kosztów aprowizacji wojska czy żołdu, porównując je z cenami artykułów spożywczych i siana z roku 1790, które obrazują czytelnikowi faktyczny koszt utrzymania rekruta w armii litewskiej (tabela 5).

Na podstawie przeprowadzonych badań i informacji zawartych w pracy autor wysuwa wniosek, że o stosunkowo słabych wynikach pracy komisarzy przesądził krótki okres ich działalności, ale zarazem podkreśla fakt wywiązania się przez nich z większości powierzonych im zadań.

Praca Jerzego Gordziejewa jest niewątpliwie pierwszą publikacją, która ma na celu omówienie ogólnej działalności komisji cywilno-wojskowych w Wielkim Księstwie Litewskim. Dzięki gruntownie przeprowadzonej analizie źródłowej autor

potrafił wskazać różnice między założeniami działalności komisji porządkowych z roku 1789 a faktyczną ich organizacją. Dodatkowym atutem pracy jest wyróżnienie pogrubioną czcionką ważniejszych terminów. Tezy są trafnie postawione, a następnie umiejętnie udowodnione dzięki licznym przykładom ze źródeł archiwalnych. Autor kończy każdy rozdział podsumowaniem, a dzięki indukcyjnemu wnioskowaniu udaje mu się przedstawić ogół działalności komisji porządkowych na terenie całej Litwy. Narrację cechuje logiczność, choć ta zakłócona bywa zbyt dużą liczbą cytatów. Występują jednak niedociągnięcia pod względem zastosowania metody statystycznej. Zaznaczam, że tabele są niezwykle przydatne do omawiania spraw natury ekonomicznej. Niewystarczające są również komentarze do tabel. Brakuje też porównania działalności litewskich komisji z koronnymi, które zostały przedstawione, choć fragmentarycznie, w pracach Tadeusza Korzona³ i Waleriana Kalinki⁴, co pozwoliłoby autorowi na wskazanie podobieństw, różnic i specyfiki pod względem komparatystycznym tych dwóch typów komisji porządkowych. Lekturę utrudnia brak skorowidza rzeczowego (chodzi o szybkie odnalezienie informacji dotyczących np. Komisji Skarbowej lub Komisji Wojskowej Obojga Narodów). Mieszane odczucia wzbudza także szata graficzna pracy, która przypomina bardziej manuskrypt niż profesjonalnie wydaną książkę. Mimo kilku niedociągnięć monografia Jerzego Gordziejewa jest warta polecenia każdemu historykowi zainteresowanemu administracją lokalną i organizacją wojska litewskiego z okresu Sejmu Wielkiego.

Przemysław Jędrzejewski
(Kraków)

³ T. Korzon, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe wojewódzkie i powiatowe w latach 1790–1792*, „Ateneum” 1882, s. 427–455; tenże, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*, t. I–III, V, Kraków–Warszawa 1897.

⁴ W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. I–II, Kraków 1895.